

UOT 81-11

YARDIMLI ƏRAZİSİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR

¹ŞİRİNOVA MAYQUBA MÖVLUD qızı¹BAĞİROVA AYNURƏ SİYABXAN qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-baş müəllim*aynur.bagirova.1984@mail.ru*Açar sözlər: onomastika, Yardımlı, toponimlər, qədim türk tayfaları, oykonim*

Onomastik vahidlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə hesab edilir. V.A.Nikonov qeyd edir ki, onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir [1, s.11]. Məlumdur ki, yer adlarının böyük əksəriyyəti həmin ərazidə yaşayan tayfa və qəbilələr tərəfindən yaradılmışdır. Tayfa adlarından törənən coğrafi adların Yardımlıda çox olması bu ərazidəki toponimlərin əsas hissəsinin türk mənşəli olduğunu sübut edir. Yardımlıda belə toponimlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

Pirembel. Oykonim keçmişdə Talış zonasında maldarlıqla məşğul olmuş pirembel tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bu baxımdan Q.Qeybullayev yazır: “Pirembel tayfa birliyi Lənkəran bölgəsində yaşayırdı və tirələrdən ibarət idi. Pirembel (perimbel) tayfası Adnalı (I Pirembel), Babalı (I Pirembel), Lütfulibəyli (II Pirembel), Ocaqlı (III Pirembel), Məlikqasımlı (III Pirembel), Mahmudbəyli (V Pirembel), Atamxanlı (IV Pirembel) və Kürəkçi adlı nəsilərdən ibarət olmuşdur. Pirembel tayfasının böyük hissəsi panavand adlanırdı və XIX əsrin II yarısında 64 ailədən ibarət idi. Onlar aşağıdakı qollara ayrılmışdır: Ocaqlı, Hacı Tapdıq qışlaq, Sadıqlı, Hacı Mustafalı və Fərzulla qışlaq” [2, s.75]. Panavand tayfa adı hazırda Lerik ərazisində Veri kəndindən cənub-qərbdə dağ adında qalmışdır. Hündürlüyü 2106 m olan Panavand dağı mənbələrdə Pakavant, Panavant variantlarında qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar Panavand sözünü keçmişdə qışı Muğanda, yayı Talış dağlarında keçirmiş panavand tayfasının adı ilə bağlayırlar. Qeyd edək ki, Talış və Peştəsər dağ silsilələri arasında yerləşən Panavanu dağı da Panavand tayfasının adı ilə bağlıdır.

Pirembel sözü iki hissədən – Piron//Piran//Peron və bel komponentlərindən ibarətdir. Şübhə etmirik ki, peron, firon və piramida sözlərindəki per//pir//fir leksemi pir sözündən yaranmışdır. Deməli, pir həmin söz köklərinin ən qədimi olub, “Tanrı”, “Müqəddəs” mənasındadır. Bel komponentinə gəldikdə isə müxtəlif yanaşmalar mümkündür. Bel//bil mənbələrdə “sərhəd”, “çöl”, “kənar”, “müqəddəs”, “tanrı”, “uca” mənalarında və tayfa adı kimi qeyd olunur. Pirembel sözü “Tanrıya iman gətirənlər” mənasındadır. Müqəddəs övliyalar, seyidlər nəsləli olan məşhur Pirembel tayfası onun mənşəyi ilə bağlı fikirləri bir daha təsdiq edir.

Çoryurd. Q.Kazımov peçeneqlərin səkkiz əyalətdə yerləşdiklərini, səkkiz qola ayrılıqlarını göstərir: “Bu qollar aşağıdakı şəkildə dəqiqləşdirilmişdir: erdim, çur, kil, kuloba, kuyər, karabay (ümumtürk dilində “q” səsi peçeneqlərdə “y” kimi tələffüz olunur), kapan, çopan” [3, s.361]. Q.Qeybullayev Yardımlı ərazisində peçeneqlərin qollarından biri olan çur tayfasını da qeyd edir. Müəllif Çur tayfasının “Albaniya tarixi” əsərində qeyd olunduğunu yazır. Çur etnonimi Qutqaşen ərazisindəki Corlu (Çorludan), Yardımlıdakı Çoryurt, Kəlbəcər və Laçındakı Çorman toponimlərində, Tovuzdakı Çuratan kənd adında qalmışdır” [2, s.106]. Müəllif çur sözünün türkcə “qəhrəman”, “güclü” mənası olduğunu qeyd edir [2, s.364]. Hazırda Çoryurd Yardımlıda dağ adında qalmaqdadır. Tədqiqatçılara görə, toponim çor (peçeneqlərə aid tayfa) və yurd komponentlərindən düzəlib “çorlara məxsus yurd yeri” deməkdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində

çor sözü eyni zamanda “topa” mənasında da işlənir. Odur ki, oronim yaylaq yeri kimi istifadə olunan bu dağda insanların toplaşması ilə də bağlı ola bilər [4, s.125]. Qeyd edək ki, Sumqayıt i.ə.v.-dəki Corat və Qəbələ r-nun Mirzəbəyli i.ə.v.-dəki Corlu yaşayış məntəqələrinin adları da çor tayfalarının adıyla bağlıdır.

Zenqaran. Mənbələrdə bu kənd Zəngəran şəklində qeyd olunmuşdur. Toponim keçmişdə mövcud olmuş Baltabur kəndindən köçüb gəlmiş ailələr tərəfindən salınmışdır. Xalq etimologiyasına görə, oykonim talış dilində “səsli-küylü yer” deməkdir. Bəzi tədqiqatçılara görə, kənd türk dillərindəki “uçurumlu, sıldırımlı dağ keçidi” mənasını bildirən səngər sözündən və məkan bildirən –an şəkilçisindən düzəlib, kəndin relyefi ilə bağlı yaranmışdır. Lakin kəndin adını zəngi tayfa adı ilə bağlayıb, “zəngilər yaşayan kənd” kimi izah edənlər də var. Azərbaycan ərazisində zəngi adı ilə digər oykonim, eləcə də dağ və çay adlarına da rast gəlirik: İsmayılı rayonu ərazisində Girdiman çayı hövzəsində Zəngi çayı, Qobustan şəhəri ərazisində Zəngidərə çayı, Ağdam rayonunun Qaradağlar i.ə.v.-də Zəngişalı kəndi və s. Zenqaran// Zəngəran kəndi geniş əraziyə malik olsa da, əhali sayına görə digər rayon kəndləri ilə müqayisədə azlıq təşkil edir.

Tiləkənd və Televar. Hər halda Tiləkənd və Televar toponimlərinin kökü eyni anlamda olub, oğuz tayfasının adıyla bağlıdır. Oykonimlərin Tel+a+ var (a-bitişdirici sait) və Til+ə+kənd (ə-bitişdirici sait) şəklində izahı o qədər də düzgün hesab edilmir. Toponimin Tele+var variantı daha inandırıcıdır. Q.Qeybullayev Qərbi türk xaqanlığı tayfa adları ilə bağlı olan oykonimlərdən bəhs edərkən tele tayfasını da qeyd edir: Müəllif qədim tele etnoniminin “dəli” şəklində Azərbaycan ərazisində Dəllər şəklində (Ağsu, Saatlı, Daşkəsən) və Nəraşen rayonunda Dəlilər oronimində qaldığını qeyd edir. Telə etnoniminin Tulu (Balakən), Tullar (Xanlar), Tular, Tulikəran (Quba), Tuli (Lerik) fonetik variantlarına da rast gəlinir [2, s.37]. Müəllifə görə, Dəlili Muskənli, Dəli Quşçu, Dəli Məmmədli, Dəli Çoban və s. telə tayfasının adıyla əlaqədardır. Telə etnonimi Teli (qaraqalpaq), Tilev (qazax), Tileu (özbək), Teleu (başqırd), Telev (qırğız), Tele (noqay) və müasir Altaylarda Teleut/ Telenqut və Teles şəklində qalmaqdadır [2, s.36]. L.İ.Potapov telə etnoniminin Monqolustanda Teli hidronimində, Altayda Dele və Qazaxıstanda Tele-kol coğrafi adlarında qaldığını yazır [5, s.82]. Q.Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində Tilə toponimi barədə yazır: “E.ə. 737-ci ildə Urmiya gölünə aid Tilaşuri toponimi mövcud olmuşdur. Urmiya gölü şor göldür və qədimdə bir adı da Şor olmuşdur. Tilaşuri sözünün ikinci hissəsi şuri- “duzlu”, “şor” deməkdir. Urmiya gölünün içərisindəki ada Tilə adlanır. Tilə toponimi qədim türkcə tilkə “hissə”, “torpaq sahəsi”, “zolaq” deməkdir” [3, s.278]. Bu fakta əsaslanaraq, hər iki toponimi (Tiləkənd, Televar) qədim türk dilində “geniş torpaq sahəsi olan yer” mənasında izah etmək mümkündür. Lakin Yardımlıdakı bu oykonimlərin tərkibindəki -tilə sözünün etnotoponim olması daha inandırıcıdır. Hər iki toponim (Tiləkənd, Telavar) “Tilə tayfasına məxsus yer” mənasındadır. Telelər VII-VIII əsrlərdə tokuz-oğuz adı ilə də adlanmışlar. Qıpçaqların və xəzərlərin tərkibində Azərbaycana gəlmiş telelər dəlilər/dəllər variantında bir çox coğrafi adlarda öz izlərini saxlamışdır.

Ləzir. Tədqiqatçılar yerli əhalinin məlumatına əsaslanaraq yazırlar ki, Ləzir yaşayış məntəqəsi 1918-20-ci illərdə keçmiş binə yerində salınmışdır. Keçən əsrin əvvəllərində Lənkəran qəzasında Ləzir adlı bir köçəbə qeydə alınmışdır. Bəzi müəlliflər Ləzir oykonimini yanlış olaraq talış dilindəki ləc/ləj-“bataqlıq”, “sacaq yer” kimi izah edir, yəni Ləzir-ləc yer (sacaq yer). Bəziləri isə bu oykonimin şəxs adından yarandığını qeyd edir [6]. Lakin Yardımlı rayonundakı Ləzir oykonimi tayfa adından alınmışdır. Ləzir orand tayfasının I qoluna məxsus tirənin adıdır.

Ləzran. Keçən əsrin əvvəllərində Lənkəran qəzasında Ləzran adlı iki kənd qeydə alınmışdır. Bəzi müəlliflər bu kəndin də adını yanlış olaraq talış dilindəki ləc/ləj-“bataqlıq”, “sacaq yer” və iran dillərində ran-“yer” kimi izah edirlər. Lakin Ləzran toponimi ləzir tayfa adı və -an cəmlik şəkilçisindən ibarət olub, “Ləzirlər”, yəni “ləzir tayfası” mənasını ifadə edir. Ləzran oykonimi də orand tayfasının I qoluna məxsus tirənin adıdır. 1958-ci ildə Yardımlının deportasiya edilmiş məskənlərindən biridir.

Ərsilə. Bəzi tədqiqatçılar coğrafi adın Ərsə sözündən təhrif olunduğunu bildirirlər. Ərsə sözü ərəb dilində meydan deməkdir. Bir qrup tədqiqatçıların fikrincə, oykonim keçmişdə Lənkəran qəzasında malqarlıqla məşğul olmuş ərus adlı icmanın adından və talış dilində kiçiltmə bildirən -lə şəkilçisindən ibarətdir.

Əvçədulan. Oykonimin düzgün adının Əvçədolan olduğu qeyd edilir. Yaşayış məntəqəsinin birinci komponenti əfcə Yardımlı şivələrində “ailə”, “yaxın qohum”, “nəsil” mənasında işlənən əvləd//öyləd sözünün fonetik variantı ilə əlaqədardır. İkinci komponent isə monqol işğalları dövründə (XIII) Azərbaycana köçürülmüş türkdilli dolon tayfasının adı ilə bağlıdır. Əvçədulan “dolonlar, dolon nəslı” deməkdir.

Arus. Oykonimin Ərus, Orus, Urus və s. yazılış variantları da mövcuddur. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, həmin kənd Mirimli, Tahirli, Məlikli və Aruslu adlanan dörd məhəllədən ibarətdir. Bəzi tədqiqatçılar bu oykonimin şəxs adından yarandığını qeyd edirlər. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Aruz-Dış Oğuz bəyi, Uruz isə Qazan xanın oğlu kimi xatırlanır. Aruz//Arus//Uruz//Oroz//Uraz fonetik variantlı antroponimlərin müxtəlif türk dillərində eyni mənanı (xoşbəxtlik, səadət, xeyirxah və s.) əks etdirmələri mənbələrdə göstərilir [7, s.72]. Bəzi müəlliflər isə Aruz toponiminin ərəb mənşəli olduğunu, “geniş, enli” mənalərini ifadə etdiyini bildirirlər. Lakin biz bu oykonimin etnonimlərdən əmələ gəlməsi fikrini daha əsaslı hesab edirik. XIX əsrin II yarısına aid mənbələrdə də Lənkəran qəzasında mənşəcə qıpçaqlardan olan ərus tayfasının yaşadığı göstərilir. Arus sözü qədim türklərdə “uzun, hündür adam” deməkdir [4, s.49]. Urus etnonimi Orta Asiyada hələ XI əsrdə xatırlanır. Q.Qeybullayev Yardımlı rayonundakı Arus oykoniminin Orus (Urus) etnonimi ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Müəllif yazır: “XIX əsrdə Qafqazda Urusxevi (xevi gürcücə “dərə”), Urustəpə (təpə-“xolm”-Gürcüstanda), Urus dərəsi (Azərbaycanda), Urus-koşlar (türkcə koş-“köçəri yurd”, “müvəqqəti yurd”-Dağıstanda), Uruz-göl (Şimali Qafqazda), Uruspili (qaraçay-balkarda) etnotoponimləri qeydə alınmışdır. Urus, urıs, orus etnonimləri ilə yaranmış toponimlərə özbək, qazax və qaraqalpaq ərazilərində də rast gəlinir. Elmi ədəbiyyatlarda urus tayfasının qıpçaq mənşəli etnonim olması barədə də fikirlər mövcuddur [2, s.50].

Dəlləkli. Yaşayış məntəqəsi dəlləkli nəslinə mənsub ailələr tərəfindən salınmışdır. Keçmişdə mərzili və ərəboğlan icmalarının tərkibində dəlləkli tirəsi qeydə alınmışdır.

Kürəkçi. Yaşayış məntəqəsi pirembel tayfasının kürəkçi tirəsinin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Beləliklə, bütün bu tayfa adlarından yaranan toponimlər qədim oğuz yurdu olan Yardımlı ərazisində türklərin hələ çox qədimdən məskunlaşdığını bir daha sübut edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq Yardımlı ərazisindəki toponimlərdə qədim türk tayfalarının izləri araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə əks olunan toponimik vahidlərdən toponimlər lüğətinin tərtib olunmasında istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва: Наука, 1965, 179 с.
2. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986, 190 с.
3. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 638 s.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə: I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 299 s.
5. Потапов Л.И. Очерки по истории алтайцев. М.-Л.: Академия наук СССР, 1953, 444 с.
6. www.budaq.com
7. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları. Bakı: Elm, 1999, 471 s.

РЕЗЮМЕ
ТОПОНИМЫ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЯРДЫМЛЫ
Ширинова М.М., Багирова А.С.

Ключевые слова: ономастика, Ярдымлы, названия мест, древние тюркские племена, ойконим

В статье исследуются следы древних турецких племен, отражающие корни национальной и исторической культуры нашего народа в топонимах Ярдымлы. Здесь также анализируются считающиеся древними топонимы Телевар, Тилекент, Гильяр, Чорюрт, Пирембел, Лазир, Лазран, Зенгаран и названия, созданные турецкими племенами.

SUMMARY
TURKIC TOPONYMS IN THE TERRITORY OF YARDIMLI
Shirinova M.M., Bagirova A.S.

Key words: *onomastics, Yardimli, place names, ancient Turkic tribes, oikonym*

In this article the traces of the old Turkic tribes are investigated reflecting the root, national and historical cultures of our nation in Yardimli toponyms. Here are also analysed that toponyms which are considered ancient such as Televar, Tilekent, Gilar, Choryurt, Pirembel, Lazir, Lazran, Zengaran were generated by Turkic tribes.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.12.2016
	Son variant	19.03.2018